

**Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18-20. században” Doktori Program**

DÉVÉNYI ANNA

NEMZETNEVELÉS: PEDAGÓGIA VAGY PROPAGANDA?

A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor, és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

TÉZISEK

Témavezető: Dr. habil. VONYÓ JÓZSEF

Pécs, 2015.

I. A kutatói kérdés és a kutatási módszer

A téma kijelölése

Mit jelent voltaképpen a nemzetnevelés fogalma? Az 1930-as évek magyar oktatáspolitikájának hívószava, ellentétben az 1920-as éveket meghatározó kultúrfölény, illetve neonacionalizmus fogalmakkal, mára szinte teljesen ismeretlenné vált. Bár a Pedagógiai Lexikonban találunk ilyen szócikket (Mészáros István jegyzi), és a rendszerváltás után itt-ott felbukkant a neveléstörténeti szakirodalomban is, a fogalom lényegében a második világháború vége óta süllyesztőbe került.

A téma iránti érdeklődésemet az keltette fel, hogy úgy tűnt, a kifejezés értelmezése említett hazai „fénykorában”, az 1930-as években, egyáltalán nem volt egységes. Egyfelől megjelent Gömbös Gyula diktatórikus célokat nem nélkülöző *párt*politikájában, elsősorban Béldi Béla, a Nemzeti Egység Pártja propagandaosztályának vezetője és Marton Béla, a párt főtitkára szövegeiben. Ezekben egy nacionalista diktatúra társadalmi bázisának megteremtéséről van szó, ahol fontos hívószóként jelent meg a nemzetnevelés fogalma. Másfelől gyakran használta, sőt *kultúr*politikája kulcsfogalmává tette azt Gömbös kultuszminisztere, a tudós Hóman Bálint is. Mit jelent hát ez a fogalom? Diktatórikus törekvések fedőneve vagy okosan átgondolt, modern, nemzeti értékekre fókuszáló művelődéspolitikai koncepció? Pusztán egy hangzatos, a kor uralkodó gondolkodásmódját tükröző jelszó vagy komoly tartalommal bíró program?

Eredeti tervem tehát az volt, hogy bemutatassam és összevegyem, vajon mit ért nemzetnevelésen Gömbös Gyula és az őt támogató szűkebb hatalmi-politikai vezető csoport e két markánsan elkülöníthető köre. Mennyiben volt koherens a szó használata e csoporton belül? Találhatók-e eltérő szemantikai mezők a pártpolitika és a művelődéspolitikai fogalomhasználata között? Vagy közös, egységes és tudatos társadalompolitikai programnak tekinthetjük ezeket?

Ezzel a vizsgálattal akár kerek is lehetett volna a dolgozat, de nyugtalanítóan találtam, hogy úgy tűnhet, a nemzetnevelés, mint fogalom és mint politikai tartalommal bíró nevelési koncepció, egyedül Gömbös politikájának sajátossága. Már csak azért is, mert a történeti szakirodalomból kirajzolódó Gömbös-kép azt mutatja, hogy a politikus nem *saját* innovációiról lehet méltán híres, hanem ügyes adaptációiról. Szükségesnek tartottam hát megvizsgálni, hogy Gömbös és munkatársai előtt kik, mikor, milyen értelemben és milyen történelmi szituációban, mi célból használták a nemzetnevelés fogalmát, vagyis külső referenciapontokat kerestem. Fontosnak tartottam továbbá annak érzékeltetését, legalább utalás-szerűen, hogy a nemzetnevelés koncepciója (koncepciói)

mennyire szervesen fakad(nak) a magyar és a közép-európai pedagógiai és politikai gondolkodás hagyományából.

A kutatás módszertana – fogalomtörténet

Ez az igény, a szinkrón és a diakrón viszonyítási pontok keresése, a fogalom szemantikai határainak feltérképezése, a vizsgált probléma releváns kontextusainak megtalálása, s e komplex vizsgálat eredményeinek szakszerű, de érthető bemutatása komoly kihívást jelentett.

A korábbi nemzetnevelés-koncepciók és nemzetnevelés-értelmezések megismerésének és megértésének szándéka szükségszerűen vezetett el a Reinhart Koselleck nevéhez köthető fogalomtörténeti iskolához. Egyrészt nagy segítséget jelentett a Koselleck, valamint Otto Brunner és Werner Conze által szerkesztett fogalomtörténeti lexikon (*Történelmi alapfogalmak: a német társadalmi-politikai nyelv történeti lexikona – a továbbiakban: fogalomtörténeti lexikon*)¹ néhány szócikkének tanulmányozása. Másrészt segítségül hívhattam a fogalomtörténet-írás módszertanát és problémamegközelítési módjait is saját kutatásaimhoz.

A történeti alapfogalmak időbeli szemantikai változásainak, pontosabban az egyes korokban megfigyelhető „állapotainak” értelmezését és leírását a társadalomtörténeti kontextus feltárása teszi lehetővé. Ezek az állapotok azonban mindig az időben egymásra rakódott jelentésrétegek együttesében értelmezhetők. A fogalomtörténeti kutatások eredeti kérdésfeltevése az volt, hogy miként ragadható meg az újkor, a modernitás kialakulása a társadalmi-politikai struktúrákban, a fogalmak jelentésváltozásain keresztül.

Véleményem szerint a nemzetnevelés azon szavak csoportjába tartozik, melyeket Koselleck neologizmusoknak nevez, amelyek tipikusan az újkor „termékei”, és jelentéstartalmaik az újkor – a fogalomtörténeti kutatások alapján leírt – strukturális jellemzőit viselik magukon. A disszertáció kutatási eredményei alapján elmondható, hogy a nemzetnevelés e négy strukturális jellemző mindegyike szerint értelmezhető és jelentésteli. A *demokratizálódás* fontos tartalmi eleme, hiszen alapvető jelentésrétege, hogy az oktatást minden társadalmi réteg számára egyaránt hozzáférhetővé kell tenni, a nemzetnevelés tehát mindenkire vonatkozik és nem csak valamely kiváltságos rétegre. *Jövőorientált*, mert minden nemzetnevelés-koncepció lényege, hogy programot ad az oktatás reformjához. Soha nem használják egy már meglévő rendszer leírására, kifejezetten mozgósító funkciója van. A vizsgált nemzetnevelés-értelmezések eltérő mértékben *ideologizálhatók*, vagyis elvontak. Az *átpolitizálódás* részben már magából a temporalizációból, a jövőorientáltságból is fakad.

¹ Otto Brunner, Werner Conze, R. Koselleck (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I–VIII*. Bd, Stuttgart, 1972–1997.

A nemzetnevelés fogalmának használata jellemzően politikai célokhoz kötődik, és használóik politikai mozgósító funkciót is szánnak neki. Mindez összhangban van Koselleck azon megállapításával is, hogy a modernitásra jellemző fogalmak „jövőtartalma” (elváráshorizontja – *Erwartungshorizont*) nagyobb, mint a múlt, amit hordoz (vagyis a tapasztalati tere – *Erfahrungsraum*).

A kosellecki fogalomtörténet-írásnak a fogalomtörténeti lexikon előszavában lefektetett alapelveitől, módszereitől és kérdésfeltevéseitől azonban több ponton eltér a disszertáció. Mindenekelőtt az eltérő kérdésfeltevés miatt: az alapvető kosellecki kérdés, a modernitás jellemzőinek vizsgálata helyett engem elsősorban az érdekelt, hogy melyek azok a társadalmi-politikai struktúrák, amelyek közegében az érdeklődés középpontjába kerülhet e fogalom, és amelyek sorában elhelyezhető, értelmezhető a Gömbös-, Béldi-, Marton- és Hóman-féle fogalomhasználat is? Úgy is fogalmazhatnánk: milyen strukturális alapvonásokat hordoznak a nemzetnevelés-értelmezések, s ezek mennyiben gyökereznek társadalmi-politikai közegükben? Természetesen érdekelt az is, mik az egyes nemzetnevelés-értelmezések speciális tartalmai, s hogy mennyiben állandóak és miben változnak ezek? Mivel a nemzetnevelés fogalma alapvetően a jövőre vonatkozó elvárásokat hordozó, mozgósító jellegű kifejezés, érdekelt az is, hogy az eltérő fogalom-értelmezések pontosan milyen elvárásokat fogalmaznak meg, a nemzetnevelésnek milyen lényegi célt jelölnek ki.

Meg kellett találnom, a megfelelő alapelveket, amelyek mentén az egyre tágabbnak ígérkező vizsgálatban a szerzők és a források körét le lehet határolni. A források szelekciójával kapcsolatban Koselleck így fogalmaz: „*Mivel mindezeket egyszerre megvalósítani [a források teljességét vizsgálni] nyilvánvalóan lehetetlenség, végső soron a kutató személyétől, egyéni érdeklődésétől, ismereteitől, kérdésfeltevéseitől függ, hogy mit választ. A kutatás bizonyos értelemben olyan, mint egy pillanatfelvétel egy kamera lencséjén keresztül.*”²A gyakorlati megfontolások mellett tehát a kutatói érdeklődés, illetve kérdésfeltevés az, ami elsősorban legitimálja a szelekciót. Ezért a kiindulópontot jelentő kérdéshez igazodtam, amely két egyedi nemzetnevelés-értelmezés összehasonlítása volt, amely két személyhez, Hómanhoz és Gömböshöz kötődik. Úgy döntöttem tehát, hogy a referenciapont gyanánt bevont további értelmezéseket is olyan koherens nemzetnevelés-konceptiók közül választom ki, melyek egy-egy személyhez köthetők. A vizsgált források pedig a kiválasztott személyek nemzetnevelés-értelmezéseit hordozó mindennemű szövegek (tanulmányok, monográfiák, tudományos értekezések, cikkek, beszédek, levelek, naplőfeljegyzések, jogszabályok stb.). Az egy-egy személy munkásságában kikristályosodó nemzetnevelés-konceptiókat viszont

² Koselleck, Reinhart: Hinweise auf die temporalen Strukturen begriffsgeschichtlichen Wandels. In begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte. Hrsg. Hans Erich Bödeker. Wallstein Verlag, Göttingen, 2002. 32–33.

alapos, mély vizsgálatnak vetem alá. Döntésem azért esett Imre Sándorra, mert a magyar neveléstudományi szakirodalomban ő foglalkozott legtudatosabban, legnagyobb terjedelemben és tudományos módszerességgel, kifejezetten a nemzetnevelés kérdésével (tehát nem egy általános nevelélmélet részeként). Az egyetemes neveléstörténetből egy hasonlóan kidolgozott, pedagógiai rendszerében direkt a nemzetnevelésre fókuszáló koncepciót kerestem. A nagyszámú szerző közül választásom azért esett Jochann Gottlieb Fichtére, illetve írására (*Beszédek a német nemzethez*), mert a vonatkozó német nyelvű szakirodalom egyértelműen az ő munkáját tekinti a német nemzetnevelés első és egyben legjellemzőbb kifejtésének, amely a későbbi munkák fontos hivatkozási pontjává is vált. A vizsgált példák így heterogenitást mutatnak a koncepciók keletkezési ideje, helye és a szerzők társadalmi funkciója, illetve foglalkozása szerint, ami az összehasonlítás szempontjából ígéretesnek tűnt.

A nemzetnevelési koncepciók bemutatásának logikája: a kihívás és a válasz megjelenítése

A források vizsgálata során hamar feltűnt, hogy mind a nemzetnevelést előtérbe helyező *situációk*, mind a kimondott (kevésbé differenciált) *nemzetnevelési célok* között „első ránézésre” valóban fel lehet fedezni hasonlóságokat. A nevelés célja általában egy személy (a növendék) megváltoztatása, kibontakoztatása vagy jobbá tétele, fejlesztése. A nemzetnevelés esetében ez a javító szándék a nemzet (vagy a társadalom) egészére vonatkozik, ami eleve feltételezi azt a kiindulópontot, hogy a nemzet javításra szorul, tehát meglévő állapota nem megfelelő. Ez a nem megfelelő állapot vagy egy krízishelyzetet idéz elő, vagy épp egy krízishelyzet miatt alakult ki.

Feltételezhetjük tehát, hogy a nemzetnevelési koncepciók célja jellemzően egy ilyen társadalmi-nemzeti *krízissituáció felszámolása*, s ez a válsághelyzet jelenti egyben a fogalomhasználat történelmi-társadalmi kontextusát is, függetlenül attól, hogy valós, vagy csak vélt krízisről volt szó.

A kutatási eredmények interpretációja során ezért minden példa kapcsán feltárom, valóban megfigyelhető-e, illetve a szerző érzékel-e valamely válsághelyzetet. E perspektíva relevanciáját támasztotta alá (és érvényesítésére biztatott) az a példa is, amelyet a tübingeni egyetem nagyszabású kutatási projektje nyújt. A „Bedrohte Ordnung” (veszélyeztetett rend) elnevezésű program különféle területeken vizsgál társadalmi vagy kulturális rendszereket, „rendeket,” melyek valamilyen külső vagy belső kihívás folytán válságba kerültek, így erre valahogyan reagálniuk kell. A „Bedrohte Ordnung” kutatási programban megfogalmazott megfigyelési szempontok segítettek az egyes nemzetnevelés-koncepciók elemzésének megtervezésében és az interpretáció strukturálásában. Ennek során a következő vizsgálati szempontokat határoztam meg, összhangban a feljebb bemutatott kérdésfeltevésekkel:

1. Miben látják a válság okát, hogyan értelmezik a válság természetét az annak felszámolása érdekében nemzetnevelési programot hirdetőik?
2. Hogyan definiálják a nemzetnevelést a vizsgált szerzők (ill. személyek)?
3. Milyen konkrét célokat fogalmaznak meg a nemzetnevelés kapcsán, amelyek a válság felszámolását elősegíthetik?
4. Milyen úton látják elérhetőnek e célokat? Milyen tervek születnek a megvalósításra?

Fichte, Imre Sándor, Gömbös, illetve Hóman nemzetnevelés-koncepcióinak egymással párhuzamban történő bemutatása és összehasonlítása által nem volt szándékom azt bizonyítani, vagy akár csak sugallni, hogy e szerzők közvetlenül hatottak egymásra, ezt nem is tudnám alátámasztani. Hivatkozásaikból és utalásaikból feltételezhető, hogy ismerték egymás munkáit, de egyikük sem jelöli meg szövegeiben kifejezett forrásként bármelyik másik vizsgált szerzőt. A hasonlóságok pont ettől válnak különösen izgalmassá, megfigyelésre és bemutatásra érdemessé. Az összecsengések magyarázatát inkább a társadalmi-politikai szituációk, kihívások, és a gondolkodásmód hasonlóságában, s a részben közös eszmei-világnézeti gyökerekben kereshetjük.

A nemzetnevelés fogalmának három eltérő időben és eltérő szituációban történt használata, illetve ezen példák alapos vizsgálata rámutathat olyan közös jellemzőkre, melyek hasonló társadalmi-politikai helyzetekből fakadnak, és olyan eltérésekre, melyeket elsősorban az eltérő célok magyaráznak.

II. A kutatás eredményei

Az első kutatói kérdés: egy, avagy két koncepció volt Gömbös és Hóman nemzetnevelése?

Gömbös politikájának és Hóman kultúrpolitikájának egy ilyen sajátos szemszögből, a nemzetnevelés perspektívájából történt vizsgálata illetve interpretációja az eddigi kutatásokhoz képest új eredményekkel is szolgált, eddig nem hangsúlyozott részletekre és összefüggésekre mutatott rá mind Gömbös, mind pedig Hóman politikájában:

1. A Gömbös, Marton és Béldi szövegei, illetve munkássága között, a nemzetnevelés ügye kapcsán megfigyelhető összhanggal eddig még nem foglalkozott a szakirodalom.
2. Mind Gömbös, mind Hóman – valamint Fichte és részben Imre Sándor – munkájának megértését árnyalhatja azok beemelése a modernitás krízis-diskurzusába.

3. Hóman oktatáspolitikájának bemutatását a korábbi szakirodalomhoz képest számos új elemmel gazdagította a disszertáció. Újnak mondható az a megközelítés, hogy a kultuszminiszter reformjait egy egységes koncepció részeként mutatja be, és feltárja nemcsak a szervezeti-igazgatási rendszer összefüggéseit, de a mindezek célját jelentő egységes szellemiség lényegét is bemutatja. Ez utóbbi kapcsán számos olyan forrást elemez részletesen, melyekre az eddigi szakirodalom kevesebb figyelmet fordított (pl. tantervi utasítások, rendtartások, OKT jegyzőkönyvek). Az erkölcsi és jellemnevelés, a hazafias nevelés megvalósítására vonatkozó konkrét elképzelések bemutatása, a diákok szelekciójának megoldására született tervek eddig szintén nem kaptak hangsúlyt a szakirodalomban.
4. A legfontosabb eredmény mégis abban ragadható meg, hogy a disszertáció egységben szemléli a kormányzati politika, a pártpolitika és az oktatáspolitikai kérdéseit, ezáltal rávilágít az ezek közötti összefüggésekre, kapcsolatokra:

Hóman Bálint beszédeinek, írásainak és a kultuszminiszteri tevékenységéhez köthető szövegeknek, az azokban felbukkanó kulcsfogalmaknak a jelentése más értelmezési lehetőségeket nyit a gömbösi szövegekkel párhuzamba állítva. Gömbös beszédmódja ugyanis olyan *metanyelv*, amely körültekintő értelmezést, *dekódolást* igényel. A gömbösi szövegek, szavak jelentése csak a hozzá illő kulccsal érthető meg. Ezért is tartottam szükségesnek a gömbösi politikai célok részletes bemutatását annak ellenére, hogy az a szakirodalomban is olvasható. Ez ugyanis a kulcs a nemzetnevelésről szóló szövegek dekódolásához. Ezáltal válnak érthetővé az egyes fogalmak is, például maga a „nemzetnevelés,” vagy a „nemzeti öncélúság,” a „fajvédelem,” a „nemzeti egység.” Amennyiben Hóman Bálint is ezt a metanyelvet használta, akkor a hozzá kapcsolódó szövegeket is ilyen pretextusoknak kell tekintenünk, amelyek dekódolásához a „gömbösi szemantika” ad kulcsot. A dolgozat utolsó fejezetében egy ilyen kísérlet történt: a hómani szövegeket a gömbösi politikai célok felől kérdeztem

Az erre kapott válasz a dolgozat talán legfontosabb új eredményének tekinthető. A nyilvánosan ki nem mondott gömbösi politikai szándékok felől szemlélve a miniszterelnök (és Béldi), Marton, valamint Hóman nemzetneveléssel kapcsolatos szövegeit, feltárult az ezek közötti lényegi összhang. A kultusztárca iskolapolitikai reformjai kapcsán mindvégig vezérmotívum volt az oktatási rendszer „alkalmassá tétele a nemzetnevelés szempontjainak érvényesítésére.” Ez olyan garanciák kiépítését jelentette, melyek biztosították, hogy az iskolarendszer minden szintjén „egységes nevelői szellem”

uralkodjon. Ez az egységes szellemiség hordozta a nemzetnevelés céljait, ami a szövegek dekódolása során összehasonlíthatóvá vált a Gömbös beszédeiből korábban már kibontott nemzetnevelési célokkal. A komparatív eljárás során az derült ki, hogy a két nemzetnevelés-koncepció célkitűzései lényegükben azonosak. A hómani oktatáspolitikai *ebben a tekintetben* nem bizonyult autonómnak, ugyanaz a nemzetmentő küldetéstudat jellemezte, ami Gömbös nemzetpolitikáját is. A nemzetnevelés iskoláiban képzett diákok jelleme, magatartása – a tantervi elvárások szerint – kísértetiesen hasonlít a Gömbös beszédeiből kirajzolódó „új típusú magyar emberhez.”

Mondhatnánk, hogy ez nem meglepő, hiszen egy szorosan összetartozó politikai körrel, egy párt, Hóman és Gömbös esetében egy kormány tagjairól van szó. Csakhogy három „szereplőnk” eltérő pozíciója, iskolázottsága és intellektusa, valamint eltérő habitusa külsőségeikben igencsak különböző beszédmódokat eredményezett, amik jóformán elfedik ezt a metanyelvi összhangot. Marton és Gömbös, a két katona esetében ez inkább az eltérő pozícióból fakad, hiszen a miniszterelnök, kellő hatalmi potenciál híján, nyíltan sosem beszélhetett valós terveiről és szándékairól. Hómant viszont kvalitásai emelik messze Gömbös és Marton fölé, ami nemzetnevelési koncepciójának kifinomultságán, céljai összetettségén, tervei megalapozottságán egyaránt megmutatkozott. A három politikus nemzetnevelés-értelmezésének módszeres feltárása, felfejtése azonban azt mutatja, hogy legyen bár fényévnyi a távolság a módszerek, a kidolgozottság, a stílus, az elképzelések realitása stb. tekintetében, Marton Béla és Hóman Bálint nemzetnevelési elképzelései végső soron egyaránt Gömbös Gyula *politikai céljait* szolgálták.

A nemzetnevelés útján a fiatalokban és a társadalom egészében elültetni kívánt eszme, egységes világnézet nem más, mint a nemzeti gondolat, a nemzeti öncélúság. Ez, és a jellem meghatározott irányú nevelése: az erkölcsös, fegyelmezett, kötelességtudó, áldozatkész magyarok felnevelése, mind egy, konkrétan megfogalmazható cél felé mutatnak, és ez: *a revízió*.

A második kutatói kérdés: a nemzetnevelés koncepciók összehasonlításának eredményei

Hóman szövegeinek és intézkedéseinek új értelmezést ad Gömbös politikai beszédmódja, az 1930-as évek kormányzati nemzetnevelés-programjának *megértését* pedig segíti a nemzetnevelés eredeti, pedagógiai jelentéstartalmainak megismerése. A négy koncepció egymás utáni vizsgálata egyfelől az időbeni változások, másfelől egy olyan út nyomon követésének lehetőségét adta, ami az elmélet irányából a praktikum felé mutat. Kronologikus rendben az idealista filozófia alapjain álló teória után

a neveléstudomány módszeresen átgondolt elméleti koncepciója következik, majd a politikai-ideológiai alapokon nyugvó propaganda terve és egy szakszerű kultúrpolitikai koncepció.

1. Az összehasonlítás eredményei:

- A) A nemzetnevelés-értelmezésekben a nevelés céljai között megkülönböztethetünk távlati és rövid távú célokat. A hosszú távú célok, eszmények között mindegyik vizsgált elképzelésben *a nemzet haladása, fejlődése*, esetleg megmaradása áll a középpontban. Míg Fichte és Imre Sándor esetében megjelenik a nemzeten túli, mintegy végső célként magának az emberiség egészének haladása is, Hóman és Gömbös nemzetnevelésében erre már nem jutott figyelem. Míg az előbbi kettő a nemzetek mindegyikében megvalósuló nemzetneveléstől a népek közötti összhang és együttműködés megteremtését várta, az utóbbi kettő inkább a népek közötti versengésre fókuszál. A nemzetnevelés ezekben eszköz, azt is mondhatnánk, harcmodor a „népek küzdelmében.”
- B) Fontos részcélként jelenik meg mindegyik koncepcióban valamiféle *egység* megteremtése. Ez az igény rendkívül hangsúlyos az összes vizsgált elméletben, de nagy eltérések láthatók abban, hogy valójában mire vonatkoznak. Fichte a német nép *politikai egységét* szeretné elérni a nemzetnevelés által, mint rövidtávú célt, vagyis a német egység megvalósulását. Imre Sándor a politikai „egységben,” azaz egy államban (az Osztrák-Magyar Monarchia magyar felében) élő különböző etnikumú, nyelvű, kultúrájú népek egy nemzetté válását, az összetartozás, a nemzeti egység *tudatának* egyöntetű megvalósulását tartja a nemzetnevelés legközelebbi céljának, amire majd a távlati célok épülnek. Hóman és Gömbös viszont az egész magyar társadalom világnézeti, *ideológiai* egységéről beszél, ami – elképzelésük szerint – a távlati, közös célok elfogadására és megvalósítására képessé teszi a nemzetet.
- C) Sokatmondó különbséget találunk abban is, hogy *ki* hivatott a távlati cél – azaz a nemzet fejlődése – *irányának* konkrétabb kijelölésére, illetve hogy *mi alapján* teszi ezt, az egyes elképzelések szerint. Fichte úgy érvel, hogy a nemzetnevelés által erkölcsössé és a jó akarására képessé tett egyén, szintén a nemzetnevelés által autonóm gondolkodásra képessé fejlesztett értelme segítségével, önmaga alkotja meg az ideális társadalom képét, ami egyben a fejlődés célját is jelenti. És mivel erkölcsös, tehát akarja a jót, *tesz is* ennek megvalósításáért.

Imre Sándor a nemzeti haladás irányának – és egyben a nemzeti nevelés céljainak – kijelölését a tudományra bízta. A társadalomtudományok széles köre és a neveléstudomány közös, alapos, koncepciózus kutatásai alapján, a kutatási eredmények

alapos mérlegelésével, szinte szó szerint „kiszámíthatónak” gondolja azokat az irányokat, amerre a nemzetnek fejlődnie érdemes. A tudományosan igazolt célok a racionális belátás útján elfogadhatók a nemzet minden (kellően nemzetnevelt) tagja számára.

Hóman és Gömbös koncepciójában a haladási irány kijelölésének módja ismét másként történik. Sem jól képzett és erkölcsös, autonóm egyénekre, sem tudományokra nincs szükség, sokkal inkább egy istenadta, elhivatott, messze jövőbe látó, a nemzetével együttérző-együtt lélegző *vezérre*. A nemzet hivatott vezére ösztönösen, intuitív módon *tudja*, hogy milyen irányba kell vezetnie a népet. Fontos megjegyezni – akár Gömbös, akár Hóman, akár Béldi interpretációja alapján –, hogy a vezér nem önkényesen találja ki ezt az irányt, hanem a kor hívó szavának engedelmeskedik, vagyis az uralkodó korszellemhez, világnézethez kapcsolja nemzetét. A nép dolga – és ez fontos szerep – az, hogy kövesse vezérét. A nemzetnevelés erre készít fel.

- D) A célok kijelölésének e három, eltérő módjából fakad az is, hogy a nemzetnevelés által a személyiségnek más-más komponenseire kívánnak hatni. Fichte elképzeléseinek középpontjában az erkölcsössé válás és ennek érdekében az *akarat* nevelése áll. Imre Sándor a tudomány eredményeinek elfogadását és a nemzet heterogén csoportjai közti érdekközösség felismerését az *értelem* fejlesztésétől várja, – ami nem az ismeretközpontú oktatást, hanem rendkívül sokoldalú személyiségfejlesztést jelent. Gömbös és Hóman viszont – nem kizárólag, de – elsősorban az *érzelmekre* akar hatni, szerintük a nemzethez tartozást, a nemzetért való áldozathozatalt a nemzet iránt érzett szeretet, ragaszkodás, hűség, odaadás, vagyis érzelmek garantálják.
2. A magyar és az egyetemes történeti előzmények köréből a vizsgálódásba bevont koncepciók kapcsán meg kell jegyezni, hogy a nemzetnevelés fogalom különféle értelmezéseinek összehasonlító vizsgálata, a fogalom jelentésváltozásainak nyomon követése, az egymásra hagyományozódó jelentéstartalmak összefüggéseinek vagy épp diszkontinuitásának feltárása olyan nézőpont, amely a téma szakirodalmából eddig hiányzott.
 3. A külföldi nemzetnevelés elképzelésekről magyar nyelven mindezidáig nem jelent meg érdemi ismertető, így Johann Gottlieb Fichte ilyen tárgyú munkásságáról sem olvashattak magyarul az érdeklődők.

Krízis és nemzetnevelés – egy válasz a sok közül

Az a feltételezés, miszerint a nemzetnevelési koncepciók egy vélt vagy valós válsághelyzetre adott válaszok, mind a négy példa kapcsán bizonyítást nyert.

1. A vizsgált esetek közül Imre Sándor helyezi erre a legkisebb súlyt, szövegeiben megjelenik ugyan a válság ténye, de nem foglalkozik annak részletesebb bemutatásával, elemzésével. Általános tapasztalata az, hogy egy átalakulóban lévő világ veszi körül, ami a társadalomban bizonytalanságot okoz. Mivel a nevelés szempontjait helyezi vizsgálódásai fókuszpontjába, a válság természetének is nevelési aspektusával foglalkozik, és nem tágítja ki a társadalom nagyobb struktúráira. A nevelés válságának okát abban jelöli meg, hogy azt különféle – politikai, vallási, etnikai – erők saját céljaik érdekében kisajátítják, így a nevelés nem lehet független, „tárgyilagós.” A nemzetnevelés Imrénél ezt úgy oldaná meg, hogy felszabadítja az iskolát a politikai, egyházi és egyéb befolyások alól, ami lehetőséget teremt új és valóban az egész nemzet haladását elősegítő célok kijelölésére.
2. Fichte és Gömbös, valamint Hóman szövegeiben a válság sokkal konkrétabban tematizálódik. Minden esetben több réteget is elkülönítik szerzőink. Egy primer szintet jelent a politikai és gazdasági válság (francia megszállás; Trianon, gazdasági világválság, stb.). Egy ennél mélyebb és sokkal fontosabb réteg, a valódi probléma gyökere azonban erkölcsi jellegű. E két nemzetnevelési koncepció az erkölcsi, lelki válságból kínál kiutat, ami a politikai válság megoldását is magával hozza. Az erkölcsi nevelés (jellemnevelés, vallásos nevelés) e két koncepcióban központi szerepet kap.
3. A nemzetnevelési koncepciók ezen jellemzője, vagyis hogy egy válság kapcsán értelmezik önmagukat, és annak felszámolására akarnak programot adni, megerősítik azt a megállapítást, amit a Bevezetőben tettünk. Koselleck nyomán neologizmusnak neveztük a nemzetnevelés fogalmát, mely a modernitás fogalmainak sajátos strukturális jellemzőit viseli magán (demokratizálódás, ideologizálódás, temporalizáció, politizálódás). Ugyanakkor a krízis magának a modernitásnak az általános jellemzője, s ezt nemcsak Koselleck állapítja meg, hanem – többek között – a Bevezetőben már említett Roger Griffin is. A hagyományos társadalmak és az egységes keresztény világnézet széthullását követő „ontológiai létbizonytalanság,” vagyis az emberi létezés értelmetlenségének felismeréséből fakadó válságérzet, a történész szerint számos ellenreakciót váltott ki a 19-20. század emberéből. Ha azt vizsgáljuk, milyen jellegű válságról beszélnek a nemzetnevelési koncepciók szerzői, arra jutunk, hogy ezek összhangban vannak azzal a diagnózissal, melyet Griffin (is) felállított a

modernitásra jellemző általános válságérzet kapcsán. Úgy tűnik, a nemzetnevelést bátran sorolhatjuk azon stratégiák népes táborába, melyek a hagyományos társadalmak felbomlását követően az emberi lét új értelmét kínálják egy olyan értékrend kialakításával, melynek középpontjában a nemzet áll, sőt Fichte esetében akár úttörő szerepről is beszélhetünk ennek kapcsán.

Pedagógia vagy politikai propaganda?

Végezetül a dolgozat címében felett kérdésre kell válaszolnom. Bár a nemzetnevelésről vallott elképzelések között számos tipikus, közös vonás fedezhető fel, mégsem állíthatjuk nyugodt szívvel, hogy eme koncepciók valóban minden esetben összemérhetőek lennének egymással. Amint láttuk, sok mindenben hasonlítanak és gyakran azonos kulcsfogalmakat is használnak, ám ezek értelmezései merőben eltérők lehetnek. Ennek okát leginkább abban látom, hogy alapvető eltérés van a nemzetnevelési koncepciók kiindulópontja illetve céljai között. Két alapvető megközelítési módot különíthetünk el, ezek azonban sohasem válnak el élesen, a keveredés – a dolog természetéből fakadóan – minden esetben eleve kódolt.

A két megközelítési mód pedig a pedagógia és a politika nézőpontja. Biztosan állíthatjuk, hogy a „róka fogta csuka” esetéhez nagyon hasonlóan, nem létezik tisztán neveléstudományi megközelítésű nemzetnevelés – és nem létezik tisztán politikai szempontú sem, ennek ellenére kirajzolódni látszik a kettő között egy határozott törésvonal. Legmarkánsabban úgy jeleníthető meg a különbség, ha a célokat vizsgáljuk. Az egyik esetben a cél az, hogy a nemzet haladását, fejlődését (vagy épp egy krízisből való kilábalását) előmozdítani képes személyekből álló generáció nőjön fel, s ehhez a gondos nevelés nyújt segítséget, a politika pedig biztosítja ennek eszközeit, hátterét. A másik esetben a politika (politikus) kívánja saját elképzelési szerint előmozdítani a nemzet haladását, s érdeke az, hogy ezen elképzelésének végrehajtására alkalmas személyekből álló generáció nőjön fel, a nemzetnevelés által.

E különbség – a célok mellett – többnyire markánsan megjelenik egy másik dimenzióban, az egyén és a közösség viszonyának értelmezésében is. Az elképzelések alapvetően az egyén és a nemzet egymásrautaltságából indulnak ki, hangsúlyozva, hogy e kettő érdekei lényegében közösek. Miközben a két entitás kölcsönösen hozzájárul egymás jólétéhez, mindkettő részéről szükséges önmaga bizonyos szintű korlátozása az együttműködés sikeressége érdekében. Az *egyén önkorlátozása szempontjából* vizsgálva e kérdést: a kooperáció számára több előnyt nyújt, mint annak hiánya. E korlátok nélkül csak látszólag teljesebben ki jobban saját jóléte, valójában sokkal többet veszítene, mert a közösség támogató funkciói nélkül nem tudna létezni. A pedagógiai megfontolás

ezt a viszonyt alaposan szemügyre veszi a másik oldalról, vagyis a *közösség önkorlátozása szempontjából* is. Így eljut oda, hogy a közösségnek sem érdeke az egyént megfosztani önállóságától, sem pedig rákényszeríteni kívülről valamely kollektív igazságot, értékrendszert, mert ezzel éppen a csoport (a nemzet) kohézióját csökkentené és a csoportot alkotó tagokat gyengítené. Ezért nem is jelenhet meg direkt ideológiai nevelés a pedagógiai megközelítésekben. Azt az ellentmondást azonban reflektálatlanul hagyják e pedagógiai megközelítések is, hogy azáltal, hogy a nemzetet és a nemzet érdekeit helyezik a nevelés középpontjába, eleve felrúgják e megkívánt semlegességet.

A politikai megközelítések ezen a ponton térnek el legmarkánsabban, azokban ugyanis kifejezett cél az ideológiai indoktrináció, abban a meggyőződésben, hogy ez biztosítja a nemzet boldogságát-boldogulását. Az egyén-közösség viszonyt ez a szemlélet nem vizsgálja a közösség, csak az egyén korlátozásának szempontjából. E szemlélet szerint az egyénnek egyszerűen kötelessége feljebbvalónak elfogadni a nemzet érdekeit.

A nemzetnevelés megvalósítása minden esetben politikai cselekvést is igényel, ezért sem választható el élesen a két megközelítés. Ebből fakad, hogy a pedagógiai alapú nézetek komplex és többnyire önellentmondásuktól sem mentes célrendszere is eleve magában hordozza annak veszélyét, hogy a megvalósítás során az eredeti célok és értékek eltorzulnak és a politika eszközévé válnak. Ez nem utolsó sorban abból is fakad, hogy – függetlenül attól, melyik nézőpont dominál az egyes koncepciókban – mindegyikről elmondható, hogy kizárólagosságot követel magának az érintett társadalom nevelésében. A haladás érdekében – mely mindegyik koncepcióban általános cél – tervszerűen, központi irányítás szerint, állami felügyelettel megvalósuló nevelés minden esetben egy „új nemzedék” egy „új társadalom” kialakulását ígéri.

A nemzetnevelési koncepciók gyenge pontja – pedagógiai és politikai kiindulópontúaké egyaránt – abban áll, hogy egyöntetűen hisznek abban az ideában, hogy a nevelés eredményeként *egységes* társadalmat lehet létrehozni, hogy a növendékek mind, egységesen magukévá tesznek egy domináns közösségi érzést, valamint annak önzetlen-kooperáló és nemzeti vonásokat viselő értékrendjét. A nemzetnevelés-koncepcióknak tehát, úgy tűnik, nincsenek alternatív kimeneti lehetőségei. Az emberi közösségekre jellemző természetes sokszínűséget módszereikben talán még igen, de céljaikban már nemigen tudják kezelni.

III. A disszertáció témájához kapcsolódó fontosabb publikációk

Tanulmányok:

- A nemzetnevelés gondolatának gyökerei a német pedagógiában. *Eruditio-Educatio* 9. (2014) 1. szám 5-19.
- Bűnbakból vádló, vádlóból bűnbak. Ellenségképek a 20. századi magyar történelemtankönyvekben Mohács, Világos és Trianon példáján. In *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk.: Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, Vonyó József, Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó–MTT–ÁBTL, 2013. 96-111.
- A „szorgos téglahordók” társadalma. Az egyén helye és szerepe Gömbös Gyula ideális társadalomképében. In *Egyén és politikai gyakorlat*. Szerk.: Győzsy Zoltán, Vitári Zsolt, Lengyel Gábor. Pécs, PTE IDI 2013. 91-108.
- Gőzsy Zoltán-Dévényi Anna: A történelemtankönyvek elemzése. Szempontok a tankönyv, mint történeti forrás vizsgálatához. *Fons XX*. (2013) 2. szám 191-220.
- A nemzetnevelés szerepe Gömbös Gyula és Hóman Bálint politikájában. *Képzés és gyakorlat* 10. (2012) 3-4. szám 22-35.
- A magyar történelemtankönyvek ideológiai-szemléleti és didaktikai változásai 1945 és 1989 között egy ellenforradalmi miniszterelnök példáján. *Történelemtanítás Új folyam II*. (2011.) 1. szám
- Gőzsy Zoltán - Dévényi Anna: A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai. Egyetemi jegyzet a Történetírói irányzatok és hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz PTE BTK, Pécs, 2011.
- "Neighbour, enemy, partner - Hungarians and Hungarian history in Austrian history textbooks" In: *The Anals of Šumadija*. The Journal for Historiography, Archivistics and Humanities. Issue 6. Kragujevac, 2011. 218-234.
- Bagoly mondja verébnek... Gömbös Gyula megítélése a magyar történelemtankönyvekben (1945–1989) In: *A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára*. Szerk: Fischer Ferenc - Hegedűs Katalin - Rab Virág. PTE BTK TTI, Pécs, 2010. 87-105.
- A lelkek fölött uralkodó diktatúra. Az „új korszellem” meghonosítására tett kísérlet Magyarországon 1932-1936 között. In *Ünnepi tanulmánykötet Ormos Mária 75. születésnapja alkalmából*. Kutatási Füzetek 12. Szerk.: Fischer F., Vonyó J., Vitári Zs., PTE, Pécs, 2005. 104-119.

Konferencia előadások:

- 2014. Miskolc, Eliték – nevelés és iskolázás, 18-20. századi esetek és összefüggések. Nevelés- és művelődéstörténeti konferencia. Előadás tartása „*Az oktatáspolitikai elvárásai a jövő generáció vezetői felé az 1930-as évek középiskolai reformja tükrében*” címmel.
- 2013. Kaposvár, 7. Képzés és Gyakorlat Nemzetközi Neveléstudományi Konferencia. Előadás tartása „*A nemzetnevelés gondolatának gyökerei a német és a magyar pedagógiában*” címmel.

- 2013. Budapest, „Válság és kultúra” nemzetközi konferencia a Nemzetközi Magyarástudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem szervezésében. Előadás tartása: *„Egy program a gazdasági és a lelki válság leküzdésére – Gömbös Gyula reformtervei”* címmel
- 2013. Pécs, Egyén és politikai gyakorlat. Országos Doktorandusz Konferencia. Előadás tartása *„A „szorgos téglahordók” társadalma. Az egyén helye és szerepe Gömbös Gyula ideális társadalomképében”* címmel.
- 2012. Pécs, A Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorgyűlése. Előadás tartása *„Gömbös Gyula és a NEP-vezetők nemzetnevelési koncepciójának érvényesülése Hóman Bálint oktatáspolitikájában”* címmel.
- 2012. Zánka, Bűnbakok a magyar és európai történelemben – a dél-dunántúli történészek 21. nyári konferenciája. Magyar Történelmi Társulat. Előadás tartása *„Bűnbakok és ellenségek a Horthy-korszak történelemoktatásában”* címmel.
- 2012. Sopron, VI. Képzés és Gyakorlat Nemzetközi Neveléstudományi konferencia. „Humántudományi kutatások a pedagógusképzés szolgálatában – Generációk találkozása”, Nyugat-magyarországi Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar. Előadás tartása *„Gömbös Gyula politikájának hatása az 1930-as évek történelemtanítására”* címmel.
- 2012. Pécs, Bűnbakképzés és történetírás a 20. századi Magyarországon és Európában - a Magyar Történelmi Társulat, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára és a PTE Történettudományi Doktori program konferenciája. Bűnbakból vádló, vádlóból bűnbak. Előadás tartása *„A szocialista és a nacionalista rezsimek bűnbakjai a 20. század magyarországi történelemtankönyveiben”* címmel
- 2011. Basel, Svájc. Internationale Gesellschaft Für Geschichtsdidaktik - Jahreskonferenz 2010. Prof. Dárdai Ágnessel közös előadás tartása: *„Arkàdia – Kooperation zwischen Wissenschaft und Unterricht“* címmel
- 2011. Szabadka, Szerbia. Előadás tartása *„Történelemtanítás Magyarországon a Horthy-korszakban”* és *„Történelemtanítás Magyarországon a szocializmus idején”* címmel
- 2009. Belgrad, Szerbia. Freund – und Feindbilder in Schulbüchern . Internationale Gesellschaft für historische und systematische Schulbuchforschung , Jahrestagung 2009. *„Nachbar, Gegner, Partner. Die Ungaren und die ungarische Geschichte in österreichischen Geschichtslehrbüchern.”*